

Ф.ДОСТОЕВСКИЙ ЖАНА Ч.АЙТМАТОВ: АЛАРДЫН ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТ КАТАРЫ
АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

*Чокоева Д.М. – доцент, ф.и.к.,
Илим, магистратура, аспирантура жана
докторантура бөлүмүнүн башчысы ЖАМУ*

Аннотация: Макалада кыргыз эл жазуучусу Ч.Айтматовдун экзистенциалисттик философиясы, орус элинин улуу жазуучусу Ф.М.Достоевскийдин чыгармаларынын контекстинде анализге алынат. Эки жазуучу, ар башка реалдуулукта жашаган орус жана кыргыз элдеринин карапайым эмгекчил өкүлдөрүнүн кулк-мүнөздөрүн берүү аркылуу, эки улуттун адамдарынын ортосундагы экзистенциясынын (жашоосунун) айырмачылыктары көрсөтүлгөндүгүн Ф.Достоевский менен Ч.Айтматовдун айрым чыгармалары жана каармандары аркылуу талдоого алынат. Натыйжада, эки сүрөткердин экзистенциалист катары дүйнө таанымдары өзгөчөлүктүү экендиктери мисалдар аркылуу, изилдөөчү тарабынан ынанымдуу далилденет. Федор Михайлович, динчил адам болгону менен анын адамдын тагдыры боюнча ой жүгүртүүсүндө атеист жазуучулар менен, пантеисттик көз карашты тутунган элдин өкүлү болгон Ч.Айтматовдун көз караштары натыйжалары жакын, ага келүүнүн жолдору гана түрдүүчө болгондугу такталып берилет.

Түйүндүү сөздөр: экзистенциализм, эркиндик, “подвал”, аң-сезим, жашоо, диндик, философия, сезип-туюу, тубаса, маани.

Ф.ДОСТОЕВСКИЙ И Ч.АЙТМАТОВ: ИХ РАЗЛИЧИЕ КАК ЭКЗИСТЕНЦИАЛИСТЫ

*Чокоева Дилбар Маматкуловна – к.ф.н., доцент,
начальник отдела науки, аспирантуры,
магистратуры и докторантуры ЖАГУ*

Аннотация: В статье анализируется экзистенциалистская философия кыргызского народного писателя Чингиза Айтматова в контексте творчества великого русского писателя Ф. М. Достоевского. Исследователь анализирует, различия в бытии (жизни) между людьми двух национальностей, представляя характеры простых трудящихся русского и кыргызского народов, живущих в разных реальностях, через некоторые произведения и персонажей Ф. Достоевского и Чингиза Айтматова. В итоге мировоззрение двух художников как экзистенциалистов убедительно демонстрируется исследователем на примерах. Хотя Федор Михайлович был человеком религиозным, его взгляды на человеческие судьбы были близки взглядам писателей-атеистов и представителя пантеистического народа Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: экзистенциализм, свобода, “подвал”, сознание, существование, религиозный, философия, осознать, врожденный, смысл.

F. DOSTOEVSKY AND CH. AITMATOV: THEIR DIFFERENCE AS EXISTENTIALISTS

*Chokoeva Dilbar Mamatkylovna – Ph.D., Associate
Professor, Head of the Department of Science,
Postgraduate Studies, Master's and Doctoral Studies,
JASU*

Resume: The article analyzes the existentialist philosophy of the Kyrgyz folk writer Chingiz Aitmatov in the context of the work of the great Russian writer F. M. Dostoevsky. The researcher analyzes the differences in being (life) between people of two nationalities, presenting the characters of ordinary working people of the Russian and Kyrgyz peoples living in different

realities, through some works and characters of F. Dostoevsky and Chingiz Aitmatov. As a result, the worldview of the two artists as existentialists is convincingly demonstrated by the researcher using examples. Although Fyodor Mikhailovich was a religious man, his views on human destinies were close to the views of atheist writers and the representative of the pantheistic people, Chingiz Aitmatov.

Key words: *existentialism, freedom, “basement”, consciousness, existence, religious, philosophy, realize, innate, meaning.*

Эгерде философиялык ойлорунду көркөм чагылдырсан, ал экзистенциализм деп аталат – өтө кыска айтсак ушундай (“Эгерде философ болгун келсе, анда роман жаз” А.Камю). Анткени менен ушу жыйынтыктуу фразага батырылган жаңыча дүйнө таанымдын “ой-чуңкурлары” өтө көп. Экзистенциализмдин жалпы философиянын ичинен өзүнчө салаа болуп өсүп чыгышынын тарыхы анча узак эмес. Тактап айтсак, анын негиздөөчүсү катары, тарых узактыгынын контекстинде караганда, кечээги эле заманда жашап өткөн Серён Кьеркегорду айтышат. Ал, бул дүйнө тааным боюнча конкреттүү түрдө мындай дейт: “Экзистенция бул биринчиден, адамдын жашоосу, экинчиден, бул феноменологиялуу каралган т.а. адамдын жашоосун ичкериден карап таануу. Анткени, адамдын жашоосу, бул жөн гана белоктордун кыймылы эмес, рухтанган, мааниленген жашоо, бул - экзистенция” [1]. Кьеркегордун ой жүгүртүүсү боюнча адам жашоосу төрт негизги илтиктен турат: экзистенция, феноменология, аксиология жана герменевтика. Бул төрт илтиктин ичинен Экзистенция, бул, адамдык жашоону нагыз адамча кылууга көтөрүлгөн учурлары, тактап айтканда, адамдын (акыл-эстүү жаныбардын) өмүрүнүн агымындагы рухтанган, мааниленген кездери. Албетте, Серёнге чейин деле адамдарда экзистенциалисттик сезимдердин жашап келгендиги жөнүндөгү маалыматтар Платондон бери карай башталат. Буга жок эле дегенде адам адам болуп жаралганда эле экзистенциалисттик туюм-сезими (канткенде өз жашоомду жолго коём, канткенде башкаларга жардам бере алам деген сыяктуу түйшүктүү ойлору менен аракеттери), анын аң-сезимине кошо бүткөндүгүн, адамдардын эркиндикке болгон кумурулугунун эң байыркылыгын мисалга тартуу менен түшүндүрө алабыз. Ал эми эркиндик болсо, адамдын шору дагы, бактысы дагы (“История есть драма свободы” Ж.Сааданбеков). Эркиндик Адам жашоосунун рухтануусундагы алгач таанылган аксиология. Анын кандай экенине карабай, адам дайым ага умтулуп келген. Мисалы, “маңкуртук бул абсолюттук эркиндик” дейт, философ Ж.Сааданбеков. Албетте, адам кумуру болгон эркиндик, маңкуртукундай акыл-эстен айрылган, жоопкерчилик сезими нөлгө түшкөн айласыз эркиндик эмес, тескерисинче, жоопкерчилик менен коштолгон бийик интеллектуалдык дүйнө сезүү, т.а. адам жашоосун рухтандыра турган бирден-бир баалуулук, ансыз адам өзүн адам катары сезе албастай болуп келген асылдык – ушундай маанидеги эркиндик жөнүндө гана сөз болот экзистенциалисттик адабиятта. Ошондой эле адамдын жашоосунда, аны төрөлгөндөн өлгөнгө чейин коштоп жүрчү эркиндиктен башка дагы баалуулуктар көп, алардын метафизикалык табышмактарын ачууга экзистенциалисттик адабияттын гана күчү жете алат. Экзистенциализм ошолорду ача турган көркөм методдорго ээ. Макалабызда, адам аң-сезиминин түпкүрүндө жаткан ушундай табышмактуу жагдайларына токтолуп, алардын Ф.Достоевский менен Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларында кандай чагылдырылгандыгына азын-оолак анализ жүргүзүп көрмөкпүз. Бул максатыбызга жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди ишке ашырууну көздөйбүз: дүйнөдө экзистенциалисттик философиянын башында тургандардын бири катары табылган, XIX кылымда жашап өткөн, ушу кылымдагы орус классикалык адабиятынын улуу өкүлү, орус жазуучусу Федор Михайлович Достоевский менен кыргыз эл жазуучусу, дагы көптөгөн регалийлердин ээси Чыңгыз Айтматовдун жеке адам көйгөйлөрүн көркөмдөөдөгү окшоштуктары менен айырмачылыктарына көңүл бурдуруу. Адегенде эле айтуучу сөз: Ч.Айтматовго замандаш

болуп, анын чыгармаларын окуп эле тим болбой, көптөгөн теле маектерин көрүп, радио маектерин угуп, ар кандай деңгээлдеги иш-чараларда сүйлөгөн сөздөрүнө кулак төшөп, канча көркөм чыгарма жазса, ошончо эле санда жазган публицистикаларын калтырбай окуп жүрдүк. Ошондо, Ч.Айтматов сөз арасында Достоевскийдин ысымын көп атай тургандыгын (ар кандай мааниде, ар кандай аспектке) байкачу элем. Кийин-кийин, улуттук жазуучубуздун чыгармаларын тереңден түшүнүүгө аракет кылып, кайра-кайра окуп жүрүп, Айтматов Достоевскийди кайра-кайра бекеринен эстебей тургандыгын баамдадык. Көрсө, алар Адам жашоосунун маанисин ачып берүүгө карай ар түрдүү жолдор, ар түрдүү көркөм методдор менен бирок, бир багытты көздөй умтулуп жүрүп отурушкан экен. Мына ушул процесстеги айырмачылыктарды талдоого алуу бүгүнкү күнү сөзсүз актуалдуу...

Ошентип, экзистенциализм жалпы адамзаттан конкреттүү адамды бөлүп алып, анын социалдык жана философиялык проблемаларын жекече түрдө тереңден андап чыгууга аракет кылат. Башкача айтканда, экзистенциализмдин предмети, жалпы адамзаттын эмес, конкреттүү личносттун бытиеси (жашоосу). Анын өз жашоосу үчүн жоопкерчилиги, тандоо эркиндиги, кайгысы, сагынычы, кусалыгы, жалгыздыгы, өлүмү жана башка инсандык көйгөйлөрү. Болгону ХХ кылымга чейин булар илимде (адабият таануу ж.б. гуманитардык илимдерде), философияда (антропологияда) ал ар кандай аталыштарда чачкын берилип келген. Мисалы, адабий экзистенциализмдин баштоочуларынын бири болгон Ф.Достоевский айтат: "... адам эркиндикке жазаланган. Жазаланган дегенимдин себеби, адам өзүн-өзү жаратпайт, бирок, баары бир эркин, анткени, ал ааламга бир жолу келтирилет дагы, кылганынын баарына өзү жооп берет" [2]. Кыска кайрып айтсак, адам өзүнүн жалгыздыгы, эркиндиги, жашоосунун оордугу жана бүт дүйнө алдындагы жоопкерчилиги жөнүндө ХІХ кылымда эле сөз кыла баштаган эмес да. Бул маселелер, атам замандан бери эле адамзаттын башын оорутуп келгендигин далилдегиз келсе мисалдар толтура, айталы, философ Ж.Сааданбеков өзүнүн "Философия Чингиза Айтматова" аттуу белгилүү фундаменталдуу эмгегинде ХХ кылымдын залкар философу М.Мамардашвилинин адамзат тарыхындагы эң алгачкы философиялык трактат болуп эсептелген, египеттик папирустардын биринен табылган "Жашоодон чаалыккан адамдын өзүнүн жаны менен сүйлөшүүсү" аттуу диалог жөнүндө жазганын келтирет. Анда, адам өз жанын "бу дүйнө ушунчалык жаман, ошондуктан, өзүн-өзү өлтүрүү, ушу азаптуу дүйнөдөн кутулуунун жана чын дүйнөгө тезирээк өтүүнүн бирден-бир жолу" экендигине ишендирүүгө далалаттанат. Ал эми ХХ кылымдын башкы экзистенциалисти Албер Камю дагы өзүнүн чыгармаларында "Жашоо ошончо кыйналып жашоого татыктуубу?" деген суроону азыркы адамзаттын негизги көйгөйү катары алып чыгып жатат. Ошентип, экзистенциализм коюп жаткан жогорудагы суроолор, эзелтеден эле адамдын көңүлүн түпкүрдөн кыйнап келген маселелер болгондугун далилдөөчү мисалдарды чексиз-чексиз келтирсек болот, бирок, антүүнүн кажети жок, бул өзүнөн-өзү түшүнүктүү деңгээлдеги проблема... Ошол көйгөйлөр экзистенциализм деген термин менен аталып, өзүнчө дисциплина катары көрүнөөгө көтөрүлүшүнүн себептерине азын-оолак төмөндө дагы токтолобуз...

Экзистенциализм ХІХ кылымда "жеке личносттун проблемасы" деген бир түшүнүктүн алдына чогултулуп, өзүнчө предмет катары сөз боло баштайт, бирок анын гүлдөө доору ХХ кылымдын орто ченине, же, тагыраак айтканда, экинчи дүйнөлүк согуш учуруна туура келет. Аз убакыт аралыгында болуп өткөн биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштардагы кызыл кыргынды, миллиондогон адам курмандыктарын көргөн, азабын тарткан, немецтик канцелярия менен советтик "Архипелаг гулагадагы" кыйноолорду башынан кечирген адамзаттын бул дүйнөнү кабылдоосунда өзгөрүүлөр, көңүл калуулар, алардын аркасы менен дүйнө таанымындагы жетилүүлөр жана жаңы бийиктикке көтөрүлүү болбой коюшу мүмкүн эмес эле. Дал ушу адамдын жеке аң-сезиминдеги дүйнөнү сезүү, кабылдоосунун терени чагылдырылган көркөм адабият –

экзистенциалисттик адабият деген аталышка ээ болду. Дегеле жалпылап айтканда, экзистенциализмдин башка илимий дисциплиналардан дагы бир олуттуу айырмасы, “академиялык” эместиги. Никита Сяндукков айткандай: “Ведь академичность – объективна, тогда как размышление о личности – действие, где трудно воздержаться от субъективности. Поэтому, экзистенциализм – это скорее некий стиль размышлений на определенные темы” [3]. Ошондуктан, сөз болуп жаткан философиялык дисциплинага көркөм адабиятта изилдөөгө алынып, ошондо чечмеленүүчү илимий багыт катары карашат. Экзистенциализмдин бышып жетилишин ХХ кылымдагы “Потерянное поколение” деп аталган жазуучулардын атактуу тобунун чыгармачылыгы тездеткендиги тууралуу көз караштар адабиятчы-окумуштуулардын арасында арбын кездешет. “Жоголгон муун” өкүлдөрүнүн чыгармаларынын баш каармандарынын тагдыры өлүм менен гана аяктайт. Андан башкача жолду жазуучулар өздөрү көрө алышкан эмес. Алардын аң-сезими адамзат нравалык жактан кандайдыр бир туңгуюкка кептелгендигин андашкан. Бирок, андан чыгып кетүүчү жолду жарык кыла алган күчтү көрө алышкан эмес. Андай күч адамда гана болушу мүмкүн эле. Бирок, “жоголгон муун” өкүлдөрүнүн жан-дүйнөсү согуштук апааттын жүгүнө басырылып, алар адамды өлүмгө жеткирип жаткан жолду көрүшкөн, бирок, андан чыгып кетүүчү, адамды сактап калуучу жолду көрө алышпаган. Алардын улуу калемдеши Ф.М.Достоевский болсо, социалдык апааттын эң түбүндөгү адамдарды (“подвалдагы”) эмне, кандай күч сактап калаарын көрсөткөн. Тактап айтканда, ал чыгармаларында: эң оор кыйынчылыкта адамга өзүнүн Кудайга болгон ишеними гана жардам берет деген ойду өнүктүргөн. Ал эми Кудай жок болсо болду, анда бардык жамандыктарга жол берилет “все дозволяется”. Бирок, Ф.Достоевскийди экзистенциалист катары терең изилдеген Лев Шестов: “Может быть, большинство читателей не хочет этого знать, но сочинения Достоевского и Ницше заключают в себе не ответ, а вопрос. Вопрос: имеют ли надежды те люди, которые отвергнуты наукой и моралью, т. е. возможна ли философия трагедии?” [4] – деп жазат. Чындыгында, адам жашоосунун түбөлүктүү (чыныгы) көйгөйлөрү боюнча суроону кабыргасынан коюу, адамзаттын коомдук аң-сезиминин өсүп-өнүгүшү үчүн абдан керек. Себеби, суроолор коюлгандан кийин гана аны чечүү маселеси башталат да. Муну кыйналып, жаңылып-жазып, адашып, кайра ордуна келип жүрүп коомчулук өзү табат, өзү чечет. Ошентип керек, болбосо, коом акыл-ой жана нравалык жактан бир орунду таптап калуусуна алып келет. Бир орунда туруу болсо, сөзсүз түрдө артка кетүү, ирүү-чирүү, сапаттык жактан төмөн түшүү, же, таптакыр жок болуу. Мындайга жол бербөө гениалдуу ойчулдардын гана колдорунан келе алат. Кыязы, алар коомду сактап калыш үчүн Кудай тарабынан атайлап жөнөтүлөт болуш керек. Бул пайгамбарчылыктын метафизикалык жагы жана аны абстракттуу түрдө гана түшүнүүгө болот. Ошондуктан, көркөм чыгарманын экзистенциалдык маанисин түшүнүүгө чейин коом өсүп жетилиш керек. Ошентип, экзистенциалисттик адабияттын эң негизги функциясы онтологиялык суроолорду коюу... Эгер, ал суроолор убагында коюлбаса жана туура коюлбаса, коомдун өнүгүүсү туура эмес жолго түшүп кетишинин мүмкүндүгү чоң, эң эле жакшы болгондо, анын туура жолдо өнүгүүсү кечигиши мүмкүн. Бүт дүйнө интеллектуалдарынын, анын ичинде биздин улуттук сыймыгыбыз Ч.Айтматовдун уламулам Достоевскийге кылчактагандыгынын сыры ушунда. Анын көркөм чыгармаларында: Адам өзү ким, ал кантип жашап жатат, а чындыгында кантип жашашы керек деген улуу суроолордун коюлгандыгында. Ф.М.Достоевскийдин чыгармаларынан кийин, дүйнө коомчулугу көптөн бери А.Камюнун “Жашоо ушунча убаракерчиликке арзыйбы?” деген суроосунун тегерегинде баш катырып, түрдүү жоопторду сунуштап, бирок бир жыйынтыкка келе алышпай жатышы дагы, анын суроосунун адам маңызы менен түздөн-түз, тереңден байланыштуу экендигинде. Маселе, кайсы жагынан карасаң да, адамдын жашоо үчүн тарткан убаракерчилиги, жашоонун өзүнүн барк-баасын басып кетери көз-көрүнөөдө турган реалдуулук экендигинде. Адам жашоосунун метафизикалык философиясынын көшөгөсүн

Ф.Достоевский жакшы эле көтөрүп, анын арка жагындагы сырын ачты: ...«Сердце захватывает, познается, что самый забытый, последний человек есть тоже человек и называется брат твой» [5]. Көрсө, адам аттуунун маңызы бирөө эле экен. Анын социалдык абалы гана ар түрдүү экен. Адамдын маңызы анын жашоосуна байланыштуу болору накта экзистенциалисттик маселе экендиги жөнүндө атеист экзистенциалисттер Хайдеггер, Ясперс, Сартрлар сөз кылышкан. Алардын диндик алкакта ой жүгүрткөн жазуучулардан айырмалары ушунда. Адамдын кандай болушу, анын жашоо процессинде аныкталат. Эч кимдин тагдыры алдын-ала бешенесине жазылып коюлбайт. Көркөм чыгармаларында Достоевский деле аларга жакын ойду айтат. Болгону анын каарманы: кандай шартта болсо да Кудайга ишенет жана жакшылыктан үмүт үзбөйт...

Ал эми Ч.Айтматов кандай онтологиялык суроону коомчулуктун алдына алып чыгып, бүткүл адамзаттын көңүлүн бурдура алды? – деген суроо кое турган болсок: Айтматов дүйнө окурмандарынын алдына, табияты эркин, дин менен, закондор менен колу-буту чынжырланбай эркин куштай болгон, адамгерчилик, ан-намыс, ата-эне, бир тууган жана ата-журттун алдындагы көзгө көрүнбөгөн чынжырлары менен ушуларга гана өз эрки менен, бүткүл жоопкерчиликти сезүү менен аң-сезимдүү түрдө “байланган” адамдарды алып чыкты. Эркиндик менен жоопкерчилик ушунчалык гармониялуу айкалышкан коомдук-социалдык жашоонун чыныгы маңызы кандай болорун, ушунчалык жөнөкөйлүк менен көрсөттү. Бул жөнөкөйлүк, генийликтин жөнөкөйлүгү экендигин улам барган сайын түшүнүп, маңызына жетип барабыз. Андай каармандардын көч башы болуп чыккан Жамыйланы дүйнө ириде Европа өлкөлөрүнүн кучак жайып тосуп алышынын табышмагы дал ушунда, башкалар күрөшүп жете албай жүргөн эркиндикти Жамыйланын туруш-турпатынан эч жасалмасыз, натуралай түрдө көрө алгандыгында болгонун, көп жылдар бою Европада жашап, иштеп келген белгилүү журналист жана коомдук ишмер И.Нурушов өзүнүн: “Айтматология: “Жамыйла” жана улуттук эрос” аттуу китебинде ынанаарлык кылып ачып берди. Ал эми орустун белгилүү философ-эстетиги жана гениалдуу адабиятчысы Г.Гачев “Жамыйла” повести түздөн-түз көчмөн кыргыздын маңызы бөтөнчө эркиндикке каныккан дүйнө таанымынын ааламга салган “дыңы” катары көрсөттү. “Вот киргиз приезжает на станцию. Джамиля, подросток и Данияр возят зерно... Едут полдня по степи и ущелью – киргизскому космосу. Пространство и вечность. А там (на станце) – теснота и спешка, толчея (вот первое, что бросается в глаза кочевнику, как архипротивоестественное: кругом простору сколько хочешь, скачи, куда хочешь, а люди вдруг скопились в точку и толпится)” [5]. Көрүнүп тургандай, көчмөндүн, маңызы боюнча эч бир элдикине окшобогон (кабактарда, кир, тар жайларда сыгылышып эптеп күн өткөргөн Ф.Достоевскийдин каармандарыныкына андан бетер окшобогон) эркиндиги менен анын жоопкерчилигинин айкалышуусун көркөм айтып чыкты. Бул ааламда таң каларлык жаңылык катары кабыл алынды. Эркиндиктин мындай гармониялуу формасын ар кандай кыйын, ал тургай Новель сыйлыгына талапкер боло ала турган окумуштуу да ойлонуп таба алгыс эркиндиктин кереметтүү формасын дүйнөгө ачып чыкты. Мындай эркиндик кокустук эмес экендигин, бул чыныгы реалдуу, турмуштук эркиндик экендигине окурмандар Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасы чыккан сайын күбө болуп жатышты. Мисалы, философ-профессор Ж.Сааданбеков Танабайдын эркиндиги ички, табыгый эркиндик экендиги жөнүндө сөз кылат, жогоруда аталган Ч.Айтматовдун философиясына арналган илимий эмгегинде. Ч.Айтматов эркиндик кыргыз улутунун аксиологиясынын башында турган баалуулук экендиги өз каармандарынын реалдуу, ишенимдүү психологиялык поступкалары менен дүйнөгө далилдеп берди...

Корутунду

Достоевскийдин дагы, Айтматовдун дагы адамга карата акыркы чечимдери, адам өз жашоосу үчүн эле эмес, бүткүл аалам алдында жоопкерчиликтүү экендиктерин, муну

социалдык абалы кандай экендигине карабастан адамдар аң-сезиминин түпкүрүндө (подсознательно) тааный ала тургандыгын, ошондуктан, экзистенциалисттик сезим-туюм ар замандын адамдарында учурагандыгын, болгону, 19-кылымдан баштап гана өзүнүн өзгөчөлүгүн чагылдыруучу аталышка ээ болгондугун далилдеп чыгат. Ч.Айтматов дагы, өзү устаты катары караган Достоевский сыяктуу эле экзистенциалист, бирок, алардын каармандары бул дүйнөнү сезип-туюу, эркиндик, жоопкерчилик, өлүм, тирүүлүк, дегеле жашоо боюнча түшүнүктөрү жана ошого жараша поступкалары менен айырмаланышат. Бирок бул айырмачылыктар антогонисттик карама-каршылыктуу эмес, негизи, натыйжасы бир, ушуларга келүү, жетүү жолдорунда гана болгон айырмачылыктар.

Колдонулган адабияттар:

1. Чокоева Д.М. Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романындагы экзистенциалисттик мотивдер – элдик философиянын контекстинде КРнын УИА кабарлары, 2019, №7, 100 -б.
2. Нефедьева Ю.В. “Идеи христианского экзистенциализма в творчестве Ф.М.Достоевского”. Булак интернет.
3. Сундуков Н. “Экзистенциализм Достоевского”. Онлайн-лекция.
4. Шестов Л. “Достоевский и Ницше”7-б. Булак: интернет.
5. Гачев Г. Чингиз Айтматов. Фрунзе, 1989, 133-б.